

Проблеми історії України нового часу

К. В. ЗАВАЛЫНЮК (Вінниця)

Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст.

У другій половині XIX ст. для дальшого розвитку українсько-білоруських торговельних зв'язків склалися більш-менш сприятливі умови, пов'язані із загальним розвитком економіки в Російській імперії. Це виникнення нових форм торгівлі (постійна торгівля, яка з 90-х років XIX ст. стала переважаючою, спеціалізовані ярмарки, товарні біржі тощо), будівництво залізничних шляхів сполучення, оснащення водного транспорту пароплавами, а також ті зміни, що настали після скасування кріпосного права в 1861 році.

В згадуваний період ліс і продукти його переробки залишалися головними предметами вивезення з Білорусії в Україну. Як і раніше, основна маса лісу та лісових виробів надходила з Мінської й Могильовської губерній. Новим явищем порівняно з попереднім періодом було перевезення лісових вантажів залізницями. Проте це обходилося значно дорожче, ніж водні перевезення. Тому ліс в Україну надходив здебільшого річковими шляхами. Так, у перше пореформене десятиріччя з Могильовської губернії на Лібаво-Роменську залізницю щорічно відправлялося біля 6000 кубічних сажнів лісу¹. В той же час лише в 1869 р. по Дніпру на Київщину було доставлено близько 40 тис. кубічних сажнів дров². У 1851 р., як свідчить рапорт старшого радника Бюргера міністру внутрішніх справ, з Могильовської губернії було відправлено по Дніпру, Другі і Сожу 593 плоти із щогловим деревом³.

В наступні роки потік лісових вантажів з Білорусії значно зріс. Так, протягом 1852—1857 рр. по Прип'яті в Україну було вивезено лісових матеріалів на суму 1 351 107 крб.⁴ Ці вантажі відправлялися переважно в Кременчук і Катеринослав. За той же період лише з верхів'їв річки Гути (Березінська система) в Кременчук щорічно відправлялося близько 10 000 будівельних колод⁵.

Після реформи 1861 р. у низів'я Дніпра з Могильовської губернії щорічно відправлялося 1080 плотів, 1 726 600 штук лісового матеріалу, 10 690 сажнів дров на суму 523 900 крб. Паті та качалки, що відправлялися в пониззя Дніпра, заготовлялися на дачах: Норківській Чериковського лісництва, Заболотській Биховського, Лозово-Головачевській та Лисківській Рогачовського лісництва⁶.

По Дніпровській системі з Могильовської губернії плоти йшли до Катеринослава майже 2 місяці, до Херсона — 3—4 місяці, барка * —

близько 1,5 місяця, а берліна ^{2*} — від 5 до 7 тижнів. З відкриттям пароплавства берліни велися на буксирі з Могильова в Катеринослав не більше 1,5 тижня ⁷.

За даними книг поліцейських та інших установ по видачі сплавних квитків, а також лісопромисловців, за період 1876— 1880 рр. щорічно сплавлялося з приватних лісів Могильовської губернії в пониззя Дніпра: колод — 423 000 шт., брусів — 1400 шт., крокв — 256 300 шт., жердин і решетин (латів) — 621 300 шт., шпалів — 19 700 шт., клепки дубової — 9800 кіп, осикової — 21 100 кіп, ванчосів ^{3*} — 320 кіп, дошок і тесу (шалівки) — 35 600 кіп, кряжів ^{4*} — 5800 кіп, ободів 12 000 кіп, ступиць ^{5*} — 7100 кіп, спиць — 330 700 кіп, полозів — 1800 кіп, оглоблів — 7200 кіп, дрючків та воїв — 260 000 кіп, осей — 7400 кіп, ночівок ^{6*} — 1600 кіп, обручів — 3100 кіл, дров — 21 600 кубічних саженив ⁸.

За аналогічний період з тієї ж губернії сплавлялося з казенних дач: колод — 3800 шт., жердин — 1200 шт., дров — 70 кубічних саженив, крокв — 330 шт., клепки дубової бочкової — 39 500 кіп ⁹.

Таким чином, вивезення лісових матеріалів з приватних лісів у кілька разів перевищувало вивіз з державних.

Ще більше зросло вивезення лісу з Могильовської губернії в останньому десятиріччі XIX ст. Так, у 1893 р. по Дніпру відправлено лісових матеріалів від Оршанської пристані 5 886 078 пудів, Шкловської — 3 034 116 пудів і 308 кубічних саженив дров, Могильовської — 2 145 406 пудів, Биховської — 2 660 675 пудів і 1391 кубічних саженив, Рогачовської — 4 549 540 пудів і 7070 кубічних саженив, Жлобінської — 664 140 пудів і 5126 кубічних саженив, Отверницької — 100 465 пудів і 1477 кубічних саженив. А по річці Сож за 1893 рік було відправлено лісових матеріалів від Пропойської пристані 9 616 552 пудів і 4943 кубічних саженив, Ветковської — 1 598 112 пудів і 10 кубічних саженив. Гомельської пристані — 1 400 490 пудів та 3596 1/4 кубічних саженив ¹⁰.

Отже, в 1893 р. найбільшими відправниками лісу на Дніпрі були Орша, Рогачов і Шклов, а на Сожі — Пропойськ.

Наприкінці XIX ст. посилювся потік лісових вантажів і на залізниці. Так, у 1881 р. лише на одній Гомельській станції Лібаво-Роменської залізниці було прийнято від візників понад 3 млн. пудів лісових матеріалів ¹¹.

Окрім Могильовської губернії, важливим джерелом постачання лісу для України була також Мінська губернія. Ось як, наприклад, виглядав стан лісового експорту (табл. 1) цієї губернії по окремих повітах (дані за 1895 рік) ¹²:

Таблиця 1

№	Назва повіту	Кількість зайнятих праці вників на рубці лісу	Плата за день (в коп.)	Заготовлено дерева (в крб.)	Куди відправлено продукцію
1	Бобруйський	5500	30- 50	175 500	У південні губернії та за кордон
2	Борисове ький	до 5000	15- 25	250 000	У Кременчук, Катеринослав. Ригв. Вільно та Ковно
3	Ігуменський	1700	?	269 300	В Лібаву, Херсон, Ригу, Катеринослав, Кременчук
4	Мозирський	до 10 000	50- 2 крб.	880 000	В Данціг, Мемель та південні губернії
1	Пінський	до 4000	9	9	За кордон, а також у Пінськ і Київ
6	Речицький	до 4000	50-60	400 000	В Мемель та південні губернії

У даному плані певний інтерес можуть також викликати ціни на лісові матеріали. Для прикладу наведемо ціни (табл. 2), які існували на вантажі, призначені для сплаву в Кременчук, одного з центрів лісової торгівлі¹³:

Таблиця 2

№	Назва лісового матеріалу в ХОЛ.	Ціна за одиницю в коп.	Можна отримати в міс.
1	Колода або паля	185- 245	300- 400
2	Каравка ^{7*}	140-180	220-230
3	Качалка ^{8*}	150	225
4	Трояк ^{9*}	145	215
5	Стропила	50	75
6	Решетина ^{10*}	30	45
7	Товарні дрова (1 сажень)	600	1000

В останніх десятиріччях XIX ст. у торгівлі лісом сталися значні зміни. Раніше торгівля з українськими містами велася переважно необробленим, крупним лісом у вигляді колод, стовпів і т. п. Отримуваний у такому вигляді ліс розроблявся на місцевих лісопильнях, а потім надходив на ринки різних міст, у тому числі й у Донецький район для потреб підприємств гірничодобувної промисловості. В ті часи в Києві існувало 5 лісопильень, у Черкасах — 7, Кременчуці — 14, а в Катеринославі - 19. Усі вони займалися переробкою лісу, що надходив з Білорусії. Проте з посиленням вирубки білоруських лісів, а також з розвитком там лісопильної справи попит на необроблений ліс упав, а натомість зріс на оброблений та на різні вироби з дерева. Так, у 1894 р. по Дніпру було сплавлено 3690 плотів кругляка, в 1895 р. — 3317, у 1900 р. — 2557 плотів, тобто сплав необробленого лісу на кінець XIX ст. зменшився проти 1894 р. на 40 %¹⁴.

Серед усіх білоруських губерній перше місце по сплаву в Україну будівельного лісу, а також дров займала Мінська губернія. Друге місце по сплаву дров займає Могильовська губернія, а по сплаву будівельного лісу — Вітебська. Так, у 1897 р. з Мінської губернії вниз по Дніпру було відправлено 57 896 тис. пудів лісових будівельних матеріалів і 12 747 тис. пудів дров, з Вітебської -- 40 534 тис. пудів лісу і 2765 тис. пудів дров, і з Могильовської губернії — 32 364 тис. пудів лісу та 6712 тис. пудів дров¹⁵.

Таким чином, на кінець XIX ст. Україна стає основним споживачем білоруського лісу, її доля в лісовій торгівлі в складі російського ринку на той час становила 92 %¹⁶.

На білоруському лісі розвивалися такі промислові райони України, як Донецький кам'яновугільний і Криворізький залізрудний басейни. У ці райони оброблений ліс залізницями надходив з таких центрів лісової торгівлі, як Київ, Кременчук, Катеринослав, Черкаси та Херсон. Разом з тим купці з українських промислових районів закуповували великі партії лісу на білоруських ярмарках, таких, наприклад, як Гомельський Хрещенський ярмарок. Отже, торгівля лісом і в другій половині XIX ст. продовжувала залишатися основним чинником у системі українсько-білоруських торговельних зв'язків.

У другій половині XIX ст. традиційними предметами вивезення з Білорусії в Україну загашатися продукти хімічної переробки деревини. Зокрема, широким потоком в Україну надходила продукція смоляних заводів. Так, виключно для Кременчука працював смоляний завод у маєтку Високе Мозирського повіту Мінської губернії (річна продуктивність 4500 крб.). Також у Кременчук відпраатяли свою продукцію 3 смоляні та скипидарний заводи у містечку Смоленичі Борисовського

повіту (в 1860 р. вироблено продукції на 6644 крб.), і смоляний завод у маєтку Червіці Пінського повіту Мінської губернії (річна продуктивність 4500 крб.)¹⁷.

Смола в Кременчук доставлялася водою на особливих плотах або суднах. За бочку смоли тут виручали від 25 до 30 крб. сріблом. Великими партіями у Кременчук надходило також деревне вугілля. За четвертину такого вугілля купці отримували від 1 до 1 1/2 крб. сріблом. Один лише поміщик Олександр Горватт з Речицького повіту Мінської губернії щороку будував на Дніпрі декілька барок, завантажував їх деревним вугіллям, смолою, дьогтем та іншими лісовими матеріалами і відправляв у Кременчук й інші придніпровські міста¹⁸.

Із заводу технічної розробки лісових матеріалів у фільварку Острів Сенненського повіту Могильовської губернії збувалося машинне масло (ціна 3— 6 крб. за пуд) у Катеринославську губернію, а також на заводи Новоросійського товариства кам'яновугільного та рейкового виробництва. Соснова олія від ревматизму й ломоти, що виготовлялася на цьому ж підприємстві, надходила в різні українські міста, зокрема, в Харків¹⁹.

У зазначений період Білорусія в загальноросійському масштабі виділялася як один з основних центрів сірникового виробництва. В кінці XIX ст. тут вироблялося 421,5 тис. пудів сірників (здебільшого в Мозирі, Пінську та Гомелі), причому 111,5 тис. пудів (26,4 %) ішло в Україну²⁰.

Продукція хімічного заводу Григорія Лур'є (заснований у 1885 р.) відправлялася в Київ, Харків, Курську та Чернігівську губернії. В 1889 р. цей завод виробив 5 тис. пудів соди, 3000 пудів суперфосфату, 10 000 пудів оліфи, 2500 пудів фарби загальною вартістю в 56 тис. крб.²¹

В Україну з Білорусії надходили і такі вироби хімічної промисловості, як мило та стеаринові свічки. Найбільшим серед підприємств подібного роду була фабрика стеаринових свічок у маєтку Альбрехтово Пінського повіту Мінської губернії (заснована в 1850 р.). За рік ця фабрика виготувала свічок на 219,2 тис. крб., мила - на 51,9 тис. крб. і олеїну — на 30 тис. крб. Свою продукцію вона збувала в таких містах, як Житомир, Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса та ін. Сировину для виробництва (сало) фабрика закуповувала в Пінську (сюди сало завозилося з Кременчука та Катеринослава) по ціні від 4,5 до 5 крб. за пуд. У 1862 р. Альбрехтовська фабрика використала для свого виробництва близько 35 000 пудів сала на 140 тис. крб. Потрібно зазначити, що з одного пуда сала можна було виготовити від 20 до 21 фунта стеарину та біля 38 фунтів свічок²². У 1879 р. при нових власниках фабрика випускала продукції на 24 тис. крб.²³

Як і раніше, головним постачальником солі для Білорусії була Україна. Сіль доставляли сюди з Криму, Кременчука, Катеринослава, Донбасу. В зв'язку з розширенням залізничної мережі в деяких традиційних центрах торгівлі сіллю знизилася. Так, якщо в середині першої половини XIX ст. у Шклов солі завозилося на 1 млн. крб., то з 1860 р. — всього лише на 40 тис. крб.²⁴

Значним центром соляної торгівлі, як і в попередні роки, залишався Пінськ. Сіль сюди завозилася по Дніпру переважно з Кременчука та Крюкова, частково — з Катеринослава. Протягом 1855— 1860 рр. у Пінськ щорічно завозилося в середньому до 280 тис. пудів солі²⁵. З цієї кількості близько 100 тис. пудів відправлялося в Брест-Литовськ, Кобрин, Слонім, містечко Телехани, с. Залуж'є Новогрудського повіту та ш.

В цілому, за названі шість років у Пінськ було привезено 1 млн. 678 тис. 986 пудів солі²⁶.

В 1867 р. у Мінську губернію надійшло 586 282 пуди солі, в тому числі 423 495 пудів з України. А ось як розподілялися соляні вантажі (табл. 3) по Мінській губернії в 1886 р.²⁷

Таблиця 3

№, сіль	Кули надійшла	Кількість солі	Звідки надійшла сіль	Ціна солі за 1 пуд, в крб.
1	м. Мінськ	210 000 Пудів бахмутської, владимирської і кримської солі	з Н. Новгорода, Бахмута, Одеси та Брянська	0,39—0,60
		28 000 пудів кримської солі	з Одеси та ііі.	0,65
2	Мінський повіт		з Києва та Катеринослава	0,35— 0,40
3	м. Речиця та повіт	39 690 пудів кримської, білозерської солі	з Катеринослава та Бахмута	0,28— 0,36
4	м. Бобруйськ	5500 пудів кримської солі та 4000 пудів бахмутської	з Катеринослава, Кременчука та Бахмача	0,35—0,90
5	Бобруйський повіт	90 000 пудів кримської солі	з Катеринослава (81 500 пудів), Черкас (9000 пудів) та Києва (500 пудів)	0,21
6	м. Пінськ	91 000 пудів кримської солі		

З наведеної таблиці видно, що за кількістю завезеної солі Пінськ поступався лише Мінську, ате в останній того року була завезена значна кількість солі з російських губерній. Окрім того, сіль у Пінську була найдешевшою: 1 пуд солі коштував 21 копійку.

В другій половині ХЕХ ст. сіль продовжувала надходити в Білорусію здебільшого річковими шляхами з родовищ Криму та Північного Причорномор'я. Так, у 1887 р. з Кам'янської пристані в Шклов надійшло 60 000 пудів солі, в Оршу та Могильов — по 20 000 пудів. 3000 пудів солі було відправлено з Прохорівської пристані в Пінськ²⁸.

Про масштаби річкових перевезень соляних вантажів можуть підтвердити таблиці, розроблені автором на основі архівних матеріалів. Так, у 1887— 1889 рр. у білоруські міста з Катеринославського порту була відправлена така кількість солі (в пудах) (табл. 4)²⁹:

Т а б л и ц я 4

№	Куди надійшла сіль	1887 рік	1888 рік	1889 рік
1	Беречіна	45 000	—	—
2	Борисов	13200	10200	6000
3	Бобруйськ	265 700	78600	230 860
4	Гомель	70 700	25 600	61 400
5	Жлобін	7200		
6	Могильов	194 400	168 400	181 410
7	Мозир	144 200	68 400	139 000
8	Орша	13 000	19 800	—
9	Петриков	17850	-	—
10	Пінськ	291 050	242 600	345 600
11	Пропойськ	49000	12 400	63600
12	Рогачов	—		12 000
13	Шклов	80000	7200	-
	В с ь о г о	1 191 300	633 200	1 039 870

Таким чином, найбільше солі з Катеринославського порту відправлялося в Пінськ, за яким ішли Бобруйськ та Могильов. Загалом, у зазначений період найбільше солі в Білорусію надходило з Катеринославського порту, а потім — з Київського. Водночас спостерігалось деяке коливання об'єму поставок солі в різні роки, що могло свідчити про їх залежність від попиту на цей товар.

В останні десятиріччя XIX ст. значно зросла доставка солі в Білорусію з Донбасу. Це пояснюється, насамперед, широкомасштабним будівництвом залізниць, які з'єднували промислові райони із сільськогосподарськими. Так, у 1899 р. в Новогрудський повіт Мінської губернії було доставлено 16 620 пудів білої дрібної солі зі станцій Деконськ і Слов'янськ (ціна за 1 пуд — 40—65 коп.). Того ж року 28 600 пудів солі було відправлено в місто Бобруйськ із Слов'янська, Бахмута, а також Катеринослава (ціна за 1 пуд — 23—26 коп.). Сіль з Бахмута у великій кількості надходила також у Борисовський і Мінський повіти та у м. Слуцьк³⁰.

Отже, у другій половині XIX ст., порівняно з першою, значно розширилася географія соляної торгівлі, сіль стала набагато доступнішою за своєю вартістю.

В пореформений період в Україні розпочалося інтенсивне освоєння корисних копалин Донецького кам'яновугільного та Криворізького залізрудного басейнів. Природні багатства цього краю досить швидко перетворили його на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії. Так, уже на кінець 1-го пореформеного десятиріччя тут видобувалося 32,8 % усього вугілля, а на 1890 рік виплавлялося 24,3 % загально-російського виробництва чавуну. Ще більше зросли ці показники напередодні першої світової війни³¹.

Протягом 70—90-х років XIX ст. в Україні було збудовано 16 доменних і 6 переробних підприємств, найбільшими з яких були Юзівський, Олександрівський та Дніпровський металургійні заводи³². Продукція цих підприємств надходила в усі куточки Російської імперії, в тому числі й у Білорусію, хоча ввіз металу до неї був порівняно невеликий з огляду на незначну кількість там металообробних підприємств.

Деяке уявлення про вивіз металу в Білорусію подадуть такі факти. Зокрема, в 1896 р. з Юзівського заводу було вивезено на Московсько-Брестську залізницю 848,8 тис. пудів чавуну, на Балтійську залізницю — 22,8 тис. пудів. У тому ж році з Дніпровського заводу вивезено на Лібаво-Роменську залізницю 31,8 тис. пудів затіза і сталі³³.

Своя, хоч і незначна за обсягом, металургійна промисловість існувала і в Білорусії. Так, на початку 60-х років XIX ст. у Могильовській, Віленській та Мінській губерніях діяло 6 металургійних заводів. Проте вони не витримали конкуренції з боку українських підприємств і вже на кінець 60-х років XIX ст. згорнули свою діяльність³⁴. Найбільшим серед названих білоруських металургійних заводів був Владимирський чавуноливарний і мідеплавильний завод у с. Старинка Чериковського повіту Могильовської губернії, на якому в 1858—1862 рр. працювали близько 900 робітників. Історія цього заводу, власне, розпочинається з 1839 р., коли штасник с. Старинка поручик О. Бенкендорф, який раніше поставляв корабельний ліс у чорноморські порти, виконуючи замовлення Миколаївського морського арсеналу, переобладнав свої майстерні по виплавці чавуну для господарських потреб.

Для потреб Чорноморського флоту О. Бенкендорф поставляв велику кількість мідних обшивочних листів і болтів для кораблів, а також мідні порохові ящики³⁵.

Найзначніші замовлення на Старинкінському заводі розпочинаються з 1847 р. Так, у 1852 р. на ньому було замовлено увесь механізм Шосткинського порохового заводу з бігунами, маховиками і т. п. загальною кількістю до 9082 пудів, а згодом — до 3860 пудів запасних механізмів, 3 порохових котли, 8 капсулоробних верстатів, до 3800 пудів різних найменувань механізмів. Були поставки із Старинкінського заводу і на Київський арсенал. Зокрема, туди було поставлено до 3510 пудів парових котлів та два локомотиви потужністю в 5 і 10 кінських сил.

Також було поставлено до 6700 пудів оковок і різних чавунних предметів для Київського гарнізону, 764 пуди різних відливок надійшло для станцій Київського шосе.

Крім названих відомств, для корабельного департаменту було поставлено 16 030 пудів якірного ланцюга і 5217 пудів вірьовочного канату³⁶.

В Україну, крім Старинкінського заводу, надходила продукція й інших заводів. Так, у Чернігівську губернію потрапляли вироби Добруського мідеплавильного (річна продуктивність 5000 крб.) та чавуноливарного заводів (10 000 крб.)³⁷. Значні поставки металу в Україну здійснював також чавуноливарний завод Якобсона і Христановича в Мінську.

Після закриття металургійних заводів у Білорусії багато кваліфікованих робітників найматися на такі ж підприємства, що діяли на території України. Зокрема, є відомості, що багато робітників з Мінської та Віденської губерній прибули в 1877 р. на чавуноплавильний та залізобробний завод, який діяв у с. Дениші Волинської губернії. За неофіційними даними, цей завод виробляв 80–90 тис. пудів чавуну та 120–140 тис. пудів затіза³⁸.

Добре відомою в Україні була і продукція дротяно-цвяхового виробництва в с. Барані Оршанського повіту Могильовської губернії. Свою продукцію завод по Дніпру сплавляв у Київ. У 1879 р. пуд баранських цвяхів тут коштував 2,5–10 крб., телеграфного дроту — 2,6 крб. за пуд³⁹.

У зазначений період Україна стає головним виробником цукру в Російській імперії. В 1856–1857 рр. в Україні налічувалося 218 цукрових заводів, з них 67 - у Київській та 68 — у Чернігівській губерніях. У 1860–1863 рр. на Україну припадало 78 % заводських посівів цукрових буряків (основна їх частина знаходилась у Київській губернії), в 1872–1873 рр. - 82,5 %, в 1882-1883 рр. - 85 % і в 1892-1893 рр. - 81 % . В цілому питома вага українських губерній у загальноросійському виробництві цукру становила 80 %.

Що стосується Білорусії, то й у ній була своя, хоч і незначна за обсягом, цукрова промисловість. Так, на початок 60-х років там існувати 14 цукрових заводів (8 заводів у Могильовській губернії, 5 - у Мінській і 1 — у Гродненській губерніях), річна вартість їх виробництва досягала 98 тис. крб.⁴¹ Частина продукції цих заводів надходила навіть в Україну. Так, продукція цукрового заводу в маєтку Добосна Бобруйського повіту Мінської губернії (в 1860 р. вироблено продукції на 11 475 крб.) надходила в Кременчук та Херсон⁴². Проте цукрові підприємства Білорусії не витримувати конкуренції з боку українських підприємств і розорилися. Так, на початку 70-х років у Білорусії налічувалося вже 5 цукрових підприємств (виробляли продукції на 136 тис. крб.), а в 1893 р. цукрова галузь промисловості у Білорусії вже перестала існувати⁴³.

Таким чином, для Білорусії основним постачальником цукру була Україна. Лише в 1898 р. з України на Лівово-Роменську залізницю було відправлено 902 тис. пудів цукру, а на Поліську залізницю — 51 тис. пудів⁴⁴.

У 1900 р. до Білорусії прибуло 1093 тис. пудів цукру, в тому числі 661 тис. пудів — з України⁴⁵.

Головними оптовими покупцями українського цукру були мінські купці М. Л. Гінцбург, В. М. Шапіро, П. Я. Гоберман та ін. Велику увагу вони виявляли до цукрових заводів Поділля. Так, згадуваний уже М. Л. Гінцбург у листі до правління Уладівського цукрорафінадного заводу (вересень 1897 р.) висловлював бажання щорічно закуповувати біля 25 вагонів цукру. Також з Уладівського заводу в жовтні 1898 р. було відправлено на рахунок купця Е. Соловейчика в Пінськ 100 пудів колотого цукру. Того ж року 4000 пудів цукру було продано кутало Самуїлу Ландау по ціні 5,05 крб. за пуд⁴⁶.

Окрім названих купців, свої послуги по продажу уладівського цукру у Вітебській та Смоленській губерніях пропонував вітебський купець М. З. Злотопольський⁴⁷.

Постійно здійснював поставки цукру в Білорусію і Левашово-Війтовецький цукровий завод (заснований у 1852 р.). Відомо, наприклад, що з його складів 9 листопада 1898 р. у білоруське містечко Боровичі було відправлено 747,2 пудів цукру. 30 листопада того ж року у Вітебськ — 747,2 пудів цукру на рахунок купця Райхліна і 124 085 пудів — на рахунок Кумбарі. 18 грудня 1898 р. на рахунок Лещинського у Пінськ та Полоцьк відвезено по 747,2 пудів цукру. Така ж кількість цукру була відправлена 31 грудня 1898 р. на рахунок Гінзбурга у Вітебськ і на рахунок Кумбарі у це ж саме місто⁴⁸.

Цукрові заводи України приваблювали до себе власників капіталів з усієї Російської імперії. Серед них траплялися й вихідці з Білорусії. Так, вітебський, а згодом петербурзький купець 1-ї гільдії Є. Г. Гінцбург з 1863 р. став власником Могильнянського цукрового заводу (Гайсинський повіт Подільської губернії). Цей завод на кінець 80-х років XIX ст. переробляв за добу 20 тис. пудів цукрових буряків⁴⁹.

Найважливішою галуззю пореформеної промисловості Білорусії за питомою вагою загальної суми виробництва була суконно-вовняна промисловість. Найбільше підприємств цієї галузі в 1861 р. розмішувалося в Гродненській губернії — 49 суконних і 12 вовняних, які виробляли продукції на 2,7 млн. крб. У Мінській губернії наїчувалося 4 великі суконні підприємства з річною сумою виробництва 230—240 тис. крб. На дещо нижчому рівні це виробництво знаходилося у Могильовській та Віденській губерніях, а у Вітебській було взагалі відсутнім. Питома вага суконно-вовняної промисловості за сумою виробництва в 1861 р. становила 49,6 %, в 1871 р. — 28,8 % і в 1893 р. — 23,7 %. Проте, незважаючи на падіння питомої ваги цієї галузі промисловості, її ваговий показник за 32 роки зріс у 2,3 рази і в 1893 р. становив 6813 тис. крб. За сумою виробництва і кількістю зайнятих робітників суконно-вовняна промисловість і в середині 90-х років XIX ст. продовжувача займати перше місце⁵⁰.

Багато суконних підприємств у Білорусії закуповували сировину в Україні, а потім туди вивозили частину готової продукції. Так, наприклад, суконна фабрика в маєтку Пореч'є Пінського повіту Мінської губернії (заснована в 1837 р., наїехала поміщику О. С. Скірмунту) закуповував вовну на заводах у Подільській, Київській та Волинській губерніях, а також на ярмарках у Полтаві й Харкові по ціні від 15 до 25 крб. за пуд. У 1868 р. на цій фабриці було зайнято 375 чол., діяло 83 механічні верстати і виготовлялося 73,5 тис. аршинів сукна вартістю 202,3 тис. крб. На кінець 70-х років XIX ст. на фабриці було вже 2 парові машини, 166 інших машин та верстатів, кількість робітників досягла 420 чол., а сума виробництва — 300 000 крб. Фабричні вироби, крім інших міст, відправлялися в Одесу, Бердичів, Київ⁵¹.

Сировину в Україні закуповувала (по 15—25 крб. за пуд) також Раваницька суконна фабрика поміщика Людвіга Слотвинського (заснована в 1832 р.), що знаходилася в Ігуменському повіті Мінської губернії⁵². 10 суконних заводів, які знаходились у Бельському повіті Гродненської губернії, також працювали на привізній сировині. В 1860 р. вони виробили продукції на 94 197 крб. Деяка частина цієї продукції збувалась у Бердичів⁵³.

В Україні великим попитом користувалися талеси⁵⁴ виробництва Дубровненської фабрики, відомої не лише у Росії, а й за кордоном. Важливе місце в пореформеній економіці Білорусії займала винокурна промисловість. У 1861 р. вона займала друге місце за питомою вагою загальної суми виробництва (16,4 %)⁵⁴. В 1890 р. у білоруських губерніях

діяло 18 % винокурних заводів Російської імперії, а валова продукція цієї галузі промисловості становила 23,5 % усієї промисловості Білорусії. В тому ж році винокурними заводами Білорусії було вироблено 6,6 млн. відер вина⁵⁵. Значна частина цієї продукції надходила в Україну. Так, спирт з винокурного заводу поміщика Горвата в Речицькому повіті збувався здебільшого в Харкові, Катеринославі, Києві та Кременчуці. Поміщик Антон Радзивілл продукцію своїх винокурних заводів, окрім білоруських міст, збував також в Єлизаветграді й Одесі⁵⁶.

В торговельному обігу міста Пінськ близько 20 % усього відпуску горілки припадало на Київську губернію (Київ і Ржищів), ще деяка частина горілки відправлялася в місто Луцьк Волинської губернії. Мішне вино та спирт з Пінська відправлялися також у містечко Ратне Ковельського повіту Волинської губернії і в м. Кременчук *"⁵⁷.

Багато горшки з Білорусії відправлялося в південні українські губернії. Так, у 1857 р. лише з Мінської губернії було відправлено в Херсонську губернію 43 724 2/10 відер горілки⁵⁸. Серед багатьох заводш, що з 1899 р. поставляли спирт на Вінницький казенний очисний склад спирту, ми знаходимо і Кунцавщизинський завод (Мінська губернія), власником якого був дворянин К. Й. Войнилович. Крім названого заводу, Вінницький спиртовий склад мав торговельні зв'язки й з іншими білоруськими підприємствами, зокрема, з фабрикою Маркушевича в Мінську, яка поставляла шітки-йоржі ціною від 2,5 до 13,5 коп. за штуку. Етикетки для спиртових складів Подільської губернії виготовлялись у Віденській друкарні (до складу Віденської губернії входило чимало білоруських земель). Так, у 1899 р. у ній було розмішено замовлення на виготовлення 200 000 етикеток для сороковок спирту в 90°, 400 000 — для соток спирту тієї ж міцності та 200 000 штук — для сороковок спирту в 95°⁵⁹.

В цілому, з Білорусії на кшєць ХІХ ст. в Україну відправлялося 165 тис. пудів спирту, або 12,4 % усього його вивозу⁶⁰. Він надходив в Україну переважно з таких міст, як Гомель, Мозир, Речиш, Лоев, Туров, Пінськ та інші.

Досить значною була винокурна промисловість і на українських землях. У 1883— 1884 рр. тут діяло понад 550 винокурних заводш, тобто 27 % від загальної кількості по Європейській Росії⁶⁰. Продукція цих заводш надходила в Білорусію, хоча її довіз був порівняно незначним через те, що там існувала власна розвинута винокурна промисловість. Проте значна частина українських спиртних напоїв все ж таки потрапляла на білоруський ринок. Так, у військово-статистичному описові Вітебської губернії за 1852 рік зазначатися, що в цю губернію у великій кількості завозили горілку з Чернігівської губернії. Через це ціни на місцеву горілку значно впши. Зокрема, відкупники платили за відро горілки від 60 до 90 коп.⁶¹

Хлібне вино у невеликих розмірах також вивозилося з Харківської губернії у Віденську, Вітебську, Ковенську, Могильовську й Смоленську губернії.

До речі, серед кугщів-відкупників було чимало вихідців з України. Так, у 1857 р. сімферопольському купцю Гесселю Розенбергу було передано в утримання "питейні" заклади в численних приватних і казенних маєтках Борисовського, Мозирського, Пінського, Слуцького та Новоградського повітів Мінської губернії. Мешканець Городненського повіту Чернігівської губернії Л. Ф. Абрамович у 1894 р. отримав з Мінської казенної палати свідоцтво на утримання трактирного закладу в містечку Лоеві Речицького повіту Мінської губернії⁶³.

Крім торгівлі міцними спиртними напоями, між українськими та білоруськими землями відбувалася також жвава торгівля пивом. Найбільший у Білорусії пивзавод (завод Лекерта в Могильові) значну

частину пива відправляв у Чернігівську та Полтавську губернії. Сировину (ячмінь) для виробництва Лекерт закуповував в українських губерніях по ціні 1,1 крб. за пуд. Такий вибір Лекерта пояснювався тим, що український ячмінь давав вдвічі більше виходів пива, ніж місцевий. У 1879 р. завод Лекерта виробив 69 300 відер пива різних сортів (ціна за відро — від 75,8 коп. до 2 крб.). З цієї кількості пива 12 тис. відер відправлялося в Мінську, Чернігівську та Полтавську губернії⁶⁴.

В структурі пореформеної промисловості Білорусії борошномельна промисловість за питомою вагою загальної суми виробництва займала п'яте місце (4 %)⁶⁵. Дана галузь працювала здебільшого на привізній українській сировині. Взамін у деякі райони України надходила продукція білоруських борошномельних підприємств. Так, борошномельний завод поміщиків Голинських на річці Бесяді в Чериковському повіті Могильовської губернії закуповував пшеницю в Київській та Полтавській губерніях. За рік цей завод перемелював близько 22 000 пудів пшениці і випускав 4 різні сорти борошна до 22 000 пудів або 4400 кулів⁶⁶. У 1858 р. завод випустив продукції на 19 113 крб. Деяка її частина надійшла на продаж у Чернігівську губернію. Туди ж надходила і продукція борошномельного заводу в містечку Добруша Гомельського повіту Могильовської губернії (в 1858 р. завод виробив продукції на 87 400 крб.)⁶⁷.

Проте, незважаючи на розвиток місцевого борошномелля, Білорусія не могла повністю задовольнити своїх потреб борошном. Як і раніше, багато борошна завозилося з України. Так, у грудні 1855 р. з містечка Славута в Пінськ було відправлено 132 четвертини житнього борошна. Вантаж належав місцевій купчисі Леї Бортковій. Тоді ж у Пінськ було відправлено 140 четвертин житнього борошна з Острога (вантаж місцевого купця Міра Зузеніна). У березні 1856 р. 100 четвертин житнього борошна було відправлено в Пінськ з міста Олександрія (вантаж належав жителю містечка Степань Ровенського повіту Волинської губернії Айзіку Крупнику). Також у Пінськ було відправлено 60 четвертин житнього борошна з містечка Корець Новоград-Волинського повіту тієї ж губернії (вантаж Хаїма Поліщука). 200 четвертин житнього борошна надійшло у Пінськ з містечка Баранов (вантаж жителя містечка Рафалівка Луцького повіту Пейсаха Детьбайма). 90 четвертин житнього борошна в Пінськ з містечка Кашнь-Каширський Ковельського повіту поставив Абіш Камінь⁶⁸.

Наприкінці ХІХ ст. 83 % усього борошна, що поставлялося в Білорусію, надходило з України. В числовому вираженні це становило близько 4,7 млн. пудів. Найбільша кількість цього борошна розвантажувалася в Мінську, Пінську, Гомелі, Вітебську, Полоцьку, Бобруйську, Борисові, Орші, Рогачові⁶⁹.

В пореформеній промисловості Білорусії важливе місце займала також скляна промисловість. У 1861 р. вона займала шосте місце за питомою вагою загальної суми виробництва (3,1 %). Багато білоруських скляних заводів працювали на сировині, привезеній з українських губерній. Натомість частину своєї продукції вони поставляли в Україну. Так, скляний завод у с. Пастурках (Могильовська губернія) завозив для своїх потреб із с. Грабова (Чернігівська губернія) звичайну та білу глину для печей, а також горшки для варіння скла, лісову й солом'яну золу, поташ. У 1854 р. цей завод виробив скла на 9100 крб. На ньому працювало 10 майстрів, 8 помічників та 15 чорноробочих. До речі, більшість майстрів була вихідцями з різних міст Чернігівської губернії⁷⁰.

Скляна фабрика, що знаходилася в Климовицькому повіті Могильовської губернії, в 1854 р. виробила продукції на 600—700 крб. Скло на суднах збувалося в місто Кременчук. Матеріали для виробництва: шалівки, матринка, грабовка, щитові та третові дрова, солом'яна зола завозилися з Чернігівської губернії⁷¹.

Скляний завод у с. Лещинка Чериковського повіту Могильовської губернії, який належав поміщикам Голинським, у 1859 р. виробив скла на 5850 крб. Вся його продукція надходила в Київ. Для своїх виробничих потреб він вживав 3200 пудів глини і 700 четвертин солом'яної золи, які закупував у Чернігівській губернії.

Також у Київ збував скло завод у фільваркові Зябна (Чериковський повіт Могильовської губернії), який належав поміщиці Мальвіні Солтан. У 1859 р. він виробив скла на 7500 крб. Для цього було використано 2500 пудів глини та велику кількість солом'яної золи з Чернігівської губернії.

Виключно в Київ збував скло і скляний завод у фільваркові Малиншка (Чериковський повіт Могильовської губернії). Цей завод належав поміщику Антону Колонтаю. В 1859 р. на ньому було виготовлено скла на 7500 крб. З Чернігівської губернії було завезено 2500 пудів глини та 1000 четвертин солом'яної золи⁷².

Свою продукцію в Україну збував і скляний завод у фільварку Петрулін (Чериковський повіт Могильовської губернії), який належав поміщику Мечиславу Костровицькому. Цей завод у 1859 р. виробив скла на 7150 крб. Глина та солом'яна зола для нього завозилися з Чернігівської губернії⁷³. Це ж саме можна сказати і про скляний завод у с. Лисівка Чериковського повіту, який свою продукцію поставляв виключно в Київ. Річна продуктивність цього заводу в 1854 р. становила 7000 крб.

Потрібно також згадати і скляний завод графа Чернишова-Кругликова в урочищі Осинівка Рогачовського повіту Могильовської губернії (виник у 1840 р.). Матеріал для цього заводу (солом'яна зола) привозився з Чернігівської губернії. Майстри, які на ньому працювали, були вихідцями з Орловської та Чернігівської губерній. Щорічно завод виробляв по 2500 ящиків скла, що збувалося в Київ⁷⁴.

В свою чергу, відбувався зворотний потік скляного товару і з України. Так, у 1897 р. у с. Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії Санкт-Петербурзький купець 1-ї гільдії Ю. М. Розенберг збудував скляний завод. Цей завод протягом трьох років поставляв у Віденську, Вітебську, Гродненську, Ковенську, Мінську, Могильовську, Смоленську, Подільську та Волинську губернії скляний посуд для розливу спиртних напоїв у кількості не менше 200 000 відер щороку (розміри посуду — 1/4, 1/20, 1/40, 1/100 та 1/200 відра). За 1000 пляшок у 1/4 відра завод отримував 180 крб., 1/20 відра — 46 крб., 1/40 відра — 35 крб., 1/100 відра — 15,80 крб. та 1/200 відра — 8 крб.⁷⁵

Серед багатьох виробів білоруської промисловості в Україну в значній кількості надходив також папір. Взагалі, паперова та картонна промисловість Білорусії розміщувалася головним чином у Могильовській та Вітебській губерніях. Найбільшими підприємствами подібного роду були Добрушська паперова фабрика в Гомельському повіті Могильовської губернії та фабрика "Скіна" у Лепельському повіті Вітебської губернії. Свою продукцію вони збували і в ряді українських міст. Наприклад, паперова фабрика князя Паскевича у с. Добруші Гомельського повіту Могильовської губернії поставляла свою продукцію в такі українські міста, як Київ, Керч, Одеса, Харків, Бердичів та інші. В 1880—1881 рр. ця фабрика виробила паперу на суму 551 594,33 крб. Водночас сировину для свого виробництва (житня та пшенична солома) фабрика отримувала з Чернігівської та Полтавської губерній по ціні 10—18 коп. за пуд⁷⁶.

Значну кількість паперу в Україну, зокрема, в Полтавську губернію, поставляла також паперова фабрика, що знаходилася в Оршанському повіті Могильовської губернії. В 1858 р. її річна продуктивність становила 17 700 крб.⁷⁷

Окрім названих галузей промисловості, в Україну надходила також продукція тих галузей, які мали, так би мовити, місцеве значення. Скажімо, в Бердичів надходила продукція 67 шкіряних заводів Могильова (в 1858 р. виробили продукції на 39 485 крб.), у Київ — шкіряного заводу в с. Хотімськ Чериковського повіту Могильовської губернії (вироблено продукції на 1400 крб.)⁷⁸.

Гончарно-кахельні мануфактури, що знаходилися переважно в містечку Кописі Горецького повіту Могильовської губернії, збувати свої вироби в різні українські міста: Одесу, Київ, Кременчук, Катеринослав, Мелітополь, Харків, Миколаїв та ін.⁷⁹

В Україну надходила також продукція білоруських тютюнових заводів, які нерідко закупували сировину в наших землях. Так, тютюнова фабрика Шерешевського закупувала сировину на гавдні України, турецький тютюн — в Одесі, сигарний — за кордоном. Тютюновий завод у Пінську, що належав місцевим купцям Ш. Гвірцману та В. Пінському, збував продукцію в Одесу, Київ, Сімферополь. У 1889 р. цей завод виробив продукції на 17703,03 крб.⁸⁰

Для будівництва шосейних доріг у Київ, Кременчук і Катеринослав з Мінської губернії вивозився бруковий камінь. Щорічно його вивозилося близько 300 кубічних сажнів.

Певне поширення в Україні та Білорусії мала торгівля чаєм. Так, у Білорусії були добре відомі такі торговці цим напоєм, як Л. Рабінович (Одеса), брати Тарасови в Армавірі та Катеринодарі (Одеса), І. К. Велітченко (Харків), І. І. Ващенко (Харків), торговий дім К. С. Попов і М. І. Годзелінський та К (Одеса) та ін. Продукція цих та інших фірм була настільки популярною в Білорусії, що місцеві чаєторговці досить часто підроблювали упаковку з фірменним знаком. Цим, зокрема, займався мінський купець С. А. Слеп'ян (Слепянов). Чай з виготовленими ним фальшивими етикетками перебував у значній кількості в продажу в Полтавській губернії.⁸²

Досить часто чай потрапляв на місцеві ринки і контрабандними шляхами. Так, під час Хрещенського ярмарку в Києві 1853 р. місцевою поліцією було виявлено 553 фунти чаю, що продавався в мішках. Следством було встановлено, що цей чай був доставлений сплавом по системі вод, які впадають у Дніпро з литовських (білоруських) губерній.⁸³

Таким чином, у другій половині XIX ст. внаслідок тих позитивних змін, які сталися в результаті утвердження й розвитку ринкових (капіталістичних) відносин, у загальному об'ємі українсько-білоруської торгівлі спостерігається збільшення кількості промислових товарів. Зокрема, нового, якіснішого рівня набула торгівля цукром. Одночасно з України в Білорусію почали також надходити метал і вугілля, що було пов'язане з освоєнням родовищ Донбасу та Кривбасу. В свою чергу, з Білорусії збільшується потік продуктів хімічної переробки деревини, виробів суконної, сірникової, паперової та скляної галузей. Ця торгівля була взаємовигідною як для України, так і для Білорусії.

¹ Дембовецкий А. С. Опыт описания Могилевской губернии. — Могилев, 1884. — Кн. 2. — С. 705.

² Центральний державний Історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 442, оп. 48, спр. 319, арк. 22 - 27.

³ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. — Минск. 1961. — Т. 3. — С. 303.

⁴ Зеленский И. Материалы для географии и статистики России: Минская губерния. — СПб., 1864. — Ч. 2. — С. 334.

⁵ Там же. — Ч. 1. — С. 138.

⁶ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 708, 738.

Барка — річкове судно довжиною 15—24 сажнів та шириною 3—7 сажнів, вантажопідйомність — від 5 до 20 тис. пудів.

* Берліна — річкове судно довжиною 16—20 сажнів, шириною близько 2 сажнів і вантажопідйомністю від 4 до 12 тис. пудів.

- ⁷ Там же. - С. 737.
- ⁴ Ванчос - дубовий тригранний гостроконтний брус, в якого четверта грань залишається необтесаною.
- ^{4*} Кряж — товстий, короткий відрізок стовбура дерева, переважно листяних порід.
- ^{5*} Ступиця — середня частина колеса, виготовлялася з дерев'яних обрубків.
- ^{6*} Ночівка — плоске, тонке і широке коритце для провіювання зерна та валяння тіста.
- ⁸ Там же. - С. 738-739.
- ⁹ Там же. - С. 739.
- ¹⁰ Отчет о состоянии Могилевской губернии за 1893 год. — Могилев, 1894. — Б/н.
- ¹¹ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 523.
- ¹² Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далі — НАРБ), ф. 299, оп. 2, спр. 18218, арк. 223 зв. - 224.
- ¹³ Зеленский И. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 151.
- ^{7*} Каравка — соснова або ялинова колода довжиною 6 сажнів.
- ^{8*} Качалка — соснова колода довжиною 4 сажні.
- ^{1*} Трояк — соснова колода довжиною 3 сажні.
- ^{10*} Решетина — брусок товщиною від 1 до 3 см, використовується при спорудженні дахів будівель.
- ¹⁴ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Т. IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. - СПб., 1905. - С. 268- 269.
- ⁵ Там же. - С. 270.
- ¹⁽¹⁾ Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов. - К., 1978. - С. 128.
- ¹ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 410—411.
- ⁸ Зеленский И. Указ. соч. - Ч. 2. - С. 122, 123- 124.
- [^] Дембовецкий А. С. Указ. соч. - С. 285.
- [°] Исторические корни дружбы и единения... — С. 128.
- [;] НАРБ, ф. 21, оп. 1, спр. 54, арк. 241—241 зв.
- ["] Там же, ф. 295, оп. 1, спр. 2367, арк. 146— 147; Зеленский И. Указ. соч. Ч. 2. - С. 255.
- ¹³ Указатель фабрик и заводов Европейской России под ред. П. Орлова. — СПб., 1881. — С. 193.
- ²¹ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 47.
- ⁶ НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 1936, арк. 40-41.
- ⁶ Зеленский И. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 318.
- ²⁷ НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 1936, арк. 40—41; ф. 299, оп. 1, спр. 94, арк. 19 зв., 20, 23 зв., 24, 29 зв., 32, 34, 35 зв.
- ⁸ ЦДІА України в Києві, ф. 692, оп. 16, спр. 41, арк. 34, 36.
- ³⁹ Там же, арк. 20 зв. — 21, 41—42 зв.
- ³⁰ НАРБ, ф. 299, оп. 2, спр. 11072, арк. 7 зв.; 21 зв. 22; 11, 24 зв. - 25, 27 зв. - 28.
- ³ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX — начале XX ст. — К., 1965. — С. 30, 31.
- ³² Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895— 1904 рр.). - К., 1970. - С. 9.
- ^Г у р ж і й І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60— 90-х років XIX ст. - К., 1968. - С. 85.
- ³¹ Белоруссия в эпоху капитализма: Сборник документов и материалов. — Минск, 1990. - Т. 2. - С. 8.
- ³⁵ Там же. - С. 90.
- ³⁶ Там же. - С. 92.
- ³⁷ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 388.
- ³⁸ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — К., 1962. — Ч. 2. - С. 74.
- ³⁹ Дембовецкий А. С. Указ. соч. — С. 268.
- ⁴⁰ Воблый К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. - М., 1928. - Т. 1. - С. 176; Гуржий И. О. Назв. праця. - С. 63.
- ⁴¹ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 8.
- ⁴² Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 410.
- ⁴³ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 8— 9.
- ⁴⁴ Билимович А. Д. Товарное движение на русских железных дорогах. — К., 1902. - С. 230.
- ⁴⁵ Исторические корни дружбы и единения... — С. 130.
- ⁴⁶ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО), ф. 64, оп. 1, спр. 11, арк. 1; спр. 20, арк. 296, 297.
- ⁸ Там же, спр. 40, арк. 106.
- ⁹ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 2а, арк. 15—20.
- ³⁰ Там же, ф. 471, оп. 1, спр. 492, арк. 2— 3 зв.
- ³¹ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 9.
- ³² Зеленский И. Указ. соч. - Ч. 2. - С. 257; НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 2367, арк. 143; Абезгауз З. Е. Развитие промышленности и формирование пролетариата Белоруссии во второй половине XIX века. — Минск, 1971. — С. 50.
- ⁴¹ Зеленский И. Указ. соч. - Ч. 2. - С. 258.
- ⁵³ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 418.
- ^{1*} Талес — єврейське ритуальне покривало.

- ³⁴ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 9.
- ³⁵ А б е з г а у з З. Е. Указ. соч. - С. 43- 45.
- ³⁶ НАРБ, ф. 21, оп. 1, спр. 74, арк. 36, 88, 191, 217.
- ³⁷ З е л е н с к и й И. Указ. соч. — Ч. 2. — С. 319.
- ³⁸ П і м и д т А. Материалы для географии и статистики России: Херсонская гу-берния. - СПб., 1863. - Ч. 2. - С. 546.
- ³⁹ ДАНО, ф. 395, оп. 2, спр. 13, арк. 43 зв., 51, 74.
- ⁴⁰ Исторические корни дружбы и единения... — С. 129.
- ⁴¹ Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1885. — №. — С. 474— 475.
- ⁴² Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 494.
- ⁴³ ЦДІА України в Києві, ф. 1191, оп. 1, спр. 63, арк. 105.
- ⁴⁴ НАРБ, ф. 27, оп. 1, спр. 569, арк. 1 - 57; ф. 333, оп. 4, спр. 6723, арк. 99.
- ⁴⁵ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. - С. 233— 234, 670.
- ⁴⁶ Белоруссия в эпоху капитализма. — Т. 2. — С. 9.
- ⁴⁷ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. — С. 255.
- ⁴⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 386, 388.
- ⁴⁹ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 804, спр. 398, арк. 366, 578.
- ⁵⁰ Исторические корни дружбы и единения... — С. 129.
- ⁵¹ НАРБ, ф. 1, оп. 1, спр. 639, арк. 15- 16.
- ⁵² Там же, арк. 39-40.
- ⁵³ Матерьялы да гісторыі мануфактуры на Беларусі. -- Мінск, 1935. -- Т. 2. — С. 138- 139.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. — С. 260— 261.
- ⁵⁶ ДАВО, ф. 395, оп. 2, спр. 13, арк. 32, 34.
- ⁵⁷ Д е м б о в е ц к и й А. С. Указ. соч. — С. 272, 274.
- ⁵⁸ Белоруссия в эпоху феодализма. — Т. 3. — С. 387.
- ⁵⁹ Там же. - С. 386.
- ⁶⁰ НАРБ, ф. 2001, оп. 1, спр. 1389, арк. 89.
- ⁶¹ А б е з г а у з З. Е. Указ. соч. - С. 48; НАРБ, ф. 21, оп. 1, спр. 54, арк. 241- 241 зв.
- ⁶² З е л е н с к и й И. Указ. соч. - Ч. 2. — С. 333.
- ⁶³ НАРБ, ф. 295, оп. 1, спр. 4701, арк. 6, 27.
- ⁶⁴ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 10411а, арк. 5 зв.